

ЧАБРИНОВИЋ, ВЕРФЕЛ, ЦРЊАНСКИ, ПРИНЦИП...

„Приповетка” о Чабриновићу аустријског песника јеврејског порекла Франца Верфела (1890–1945), уз наведену белешку преводиоца Густава Крклеца, објављена је 1925. године у Новој серији *Српског књижевног гласника* (књ. 16, бр. 5, 1. новембар). И сам Верфел, чија је прва збирка песама *Der Weltfreund* објављена 1911. године, нашао се у Великом рату, као болничар, али радећи и као телефониста на руском фронту. Своје искуство сусрета са сарајевским атентатором Недељком Чабриновићем, који је заједно са Гаврилом Принципом робијао у чувеном затвору-тврђави у чешком граду Терезину (Терезинштату), а који је због тешке болести од које ће и умрети 1916. године транспортован у болницу где се налазио и Верфел, описаће, на свој песнички начин, не бранећи али и не осуђујући његов чин, у овој забелешци. Ипак, сваки читалац ове приче (и онај који не зна да је њен аутор породици атентатора упутио саосећајно писмо)¹ свестан је да је Верфел на страни бледога младића, што захваљујући тој одељености од живота и патњи кроз које пролази у суровим условима аустријске тамнице, добија ореол који имају мученици и свети. Доживљај рата и ратних искустава преточиће Верфел у стихове збирке објављене 1919. године – *Судњи дан (Der Gerichtstag)*.

Српски песник Милош Црњански (1893–1977), који је као аустроугарски држављанин у Великом рату мобилисан у 29-у *K und K* регименту – ратујући једно време против Руса на галицијском фронту – у чувеној послератној збирци песама *Лирика Ишак* (1919) песмом „Спомен Принципу” подићи ће једини споменик који је „сарајевски убица” икада добио. Када, нагрђен од критичара (зато што је наводно blasphemично ударио на „видовданску етику”) у јесен 1920. године путује према Паризу, у писму из Беча, објављеном у *Новој Европи* Милана Ђурчина, Црњански препоручује читалачкој публици два млада аустријска песника: „Особито два имена волео бих да забележим за нас: једно је Георг Тракл, а друго Франц Верфел.” Да ли је Црњански

¹ О томе је писао енглески новинар Дејвид Џејмс Смит у књизи *One Morning in Sarajevo* (2008) посвећеној догађају 28. јуна 1914. године, а чији су делови преведени у темату *Млада Босна (Градац број 175, 176 и 177)* који је приредио Мухарем Баздуљ.

veћ tada znao za Verfelov susret sa Čabriновићем, или су везе двојице песника само део опште суматраистичке збрке судбинских укрштања и поклапања, не знамо. Оно што знамо је да је личност младића чудног имена састављеног „од имена принца и архангела” обележила Црњансков песнички и људски доживљај света, у којем се оданост заједници која надвисује лични интерес, и чија вредност надилази и вредност једног људског живота, поставља у сам врх моралне лествице. У личној библиотеци Милоша Црњанског (у којој су због живота у туђини сачуване само писцу надрагоценије књиге) налазе се и стенографске белешке др Мартина Папенхајма о разговорима које је овај психијатар водио у затвору са Принципом од фебруара до јула 1916. године. У белешкама о разговорима које је водио са сарајевским убицом – испитујући га о његовој прошлости, породици, детињству, одрастању и мотивима који су га нагнали на тај чин, написао је Папенхајм између осталог и ово:

...Рејко је био са дружим ученицима; увек сам. Био је увек миран, сентиментално дете. Увек озбиљан, са књигама, са сликама, шад...

...Љубав према девојци није ишчезла, али јој никада није ишао. Прича, да ју је упознао у четвртој разреду, идеална љубав. Није је ни пољубио, сем штога неће ништа више о томе да каже...

...У самици врло рђаво, без књига... Највише иако због штога, што нема ништа да чита... Био је идеалан човек. Хтео је да освети свој народ. Мојиви: освети и љубав. Целу младост у таквом револуционарном расположењу...

...Идеал младости: Јединство југословенских народа, Срба, Хрвата и Словенаца, али не под Аустријом... Није мислио он да постане херој. Хтео је само да умре за своју идеју...

...Не може да верује да је светски рат последица антипатија...²

питајући се да ли се, боравећи у Београду у лето 1912. године, некада на улици мимоишао са Принципом (али, додајмо, можда и са Чабриновићем, који то лето такође проводи у српској престоници), и иронично говорећи о својим прекупацијама „типичног сметањака свог доба”, Црњански је, као коментар уз песму „Спомен Принципу” између осталог написао:

² Књжицу *Принцип о себи* са поднасловом Два манускрипта Гаврила Принципа – Стенографске белешке доцента Мартина Папенхајма о честим разговорима са Гаврилом Принципом у времену од фебруара до јула 1916. О утицају његова живота, о атентату и о његовим политичким и социјалним идејама. Са предговором и коментаром Р. П. (Загреб 1926). Приређивач Р. П. је преводио и немачки текст који је такође наведен у књизи.

Европа и сад још слави убице атинског пиранина Пизисираја, Хармодија и Аристотелејона, у својим школским убицима (*ad usum delphini*). Слави и сенаторе Рима који су убили Јулија Цезара. Међутим, за атинца Сарајева није имала добре речи, никада. Па и краљевство Срба, Хрватиа и Словенаца није било очарано њим својим поданицима. Није хтело дуго да дозволи ни пренос косију њих атинца.

Сем тога, чак и код нас, неки су од Принципа били начинили Србина – провинцијалца, фанатика, цовена, који је, ибоже, био само израчка у рукама шефа обавештајног одсека србијанског генералштаба, пуковника Драгутина Димитријевића Ајиса.

Међутим, атинца нам је говорио, јасно, и са оне стране зроба.

Као што је познао, атинца је држан у тамници Терезијанција и тамо му је, ибоже због туберкулозе косију, лагано ампутирана десна рука.

Између њих, ужасних, часова, исписивали су га о мојим његовој атини. Постоји о томе дневник једног лекара.

Принцип је, природно, признавао да је желео уједињење Босне и Србије, али је ошворено признавао и то да је то био само корак ка даљем циљу атинца и њихових другова.

Тај циљ је био револуција.

Сви смо ми били Бакуњиновици, биле су речи Принципа.

Ни после рата, Принцип, у нас, није био омиљена тема.

Његов акти одобравала је само нација сиротиња и омладина. Буржоазиа није одобравала акти Принципа. При крају рата, сви су у нас говорили само о потреби подизања једног велелепног Косовског храма према нацији Мештровића.

Нац велики песник Дучић, видео је, тада, у Србији, императора, Он јој је узвиковао: „*Ave Serbia!*” (*Morituri te salutant*). Ја сам написао ову песму у славу убиства и Принципа.

У потресним стиховима ове песме: *Јаук и зробље је народ мој. / А сјајна прошлост је лаж*, Црњански је међу првим песницима указао на социјалну страну рата у којем су се сукобиле супротстављене империје, али у којима је највећи губитник био радник и сељак, али и трговац и песник, мали човек који је у рат послан да се бори за империјалне циљеве својих држава. Та социјална раслојеност наредбодаваца и извршитеља, која је довела до револуције у Русији и која је, уз огромне жртве, појачавала осећај бесмислености ратовања, што је наступило убрзо после ратног ентузијазма коме су подлегли (на различитим странама) и један Фројд и Ганди, није могла да се на исти начин доживи

у Србији, у земљи чији су и краљ и војска и народ, прошавши албанску голготу, сатерани у мишију рупу и доведени на руб опстанка. Као одбрамбени рат, као борба за опстанак и преживљавање, Велики рат у Србији никада није перципиран као *бесмислен*. И то је Црњански знао када је 1934. написао текст „Оклеветани рат”, изазвавши одијум лево оријентисаних интелектуалаца, због којег ће га Мирослав Крлежа назвати конвертитом што је од прогресивног левичара постао назадњак и левичар. Да је у природи Црњансковог бића била дубоко укорењена емпатија према радницима и сељаштву, у то се може уверити свако ко прочита неки од текстова које је аутор *Сеоба* писао баш у периоду (после 1929. године), када су га, његови бивши пријатељи, проглашавали режимским човеком, па чак и фашистом. (Притом би било још боље упоредити Црњанскове написе са белешкама Ристићевим, па видети колико овај други, мада декларисани левичар, са истим тим радницима нема ама баш никакве везе!) Не би било никакво претеривање рећи да је Црњансков национализам, ако га је и било другачијег осим у облику панславизма и југословенства (што су и Принципове идеје), и произлазио из сазнања о Србима као о народу који је страдалништво, изгнанство и лутања носио као своју историјску коб. Свима онима који би и наведене редове о Принципу приписали жељи пишчевој да се додвори новим југословенским властима, као своју препоруку за повратак у земљу, треба предочити оне реченице из интервјуа Драшку Ређеу 1970. године: „Али, завичај, прави, знате, који волите, који осећате, за мене је Србија. Зато што сам изабрао нешто што је толико напаћено, што је толико несрећно кроз векове, сада, а нарочито ових последњих сто година. То је мој завичај.” Из тог осећања сапатништва са својим несрећним сународницима, из његове жеље, као авангардног мисионара, да их усрећи и спасе, изникли су и незаборавни јунаци *Сеоба* и *Друге књиже Сеоба* Вук и Павле Исакович. Када Павле Исакович, на свом путу у Русију, застане у Грацу, да би видео озлоглашени казамат на брду Шлозберг, бујица осећања која навире из овог суочења једног човека и једне тамнице носи, сасвим сигурно, управо Црњанскову потресеност судбином свих оних земљачка-родољуба, који су у оваквим и сличним тамницама окончали свој живот. Иако је реч о 18. веку, не можемо се отети утиску да писац мисли и на несрећног Гаврила Принципа, који је својим самоубилачким чином желео да спасе свој народ, и који се тиме што је одбио да „сагне главу” сврстао међу малобројну групу људи.

Они његови сународници, у Енџелбирџи, оџићи ће, иџак, а
џре, а џосле, у Росију, џа ће џосџаџи џремијермајори, џолковници,
џа и џенерали, како ко. Посџићи ће своје желаније, џоржесџиве-
но! Биће џримљени у росијску армију! Добиће џо један чин више!

Неки ће умреџи као џрофови и књази. Па и они, који у
Аусџрији осџану, ако се џриџаје и буду мудри као змије, заврџиће
леџо. Ожениће се, изродиџи деџу, као кавалџери ордена Марије
Терезије, свечано. Посџаће оберсџи, џенерали, фелдмарџали!

Само ови несреџници, џу, џоре, који су се бунили, који нису,
ни џред ким, саџли џлаву, џи неће више уџледаџи Сунце, у Срему,
ни изахаџи на зелену џраву. Ти више никад неће видеџи месечину
у Варадину. Ни како жиџо расџе, ни у жиџу црвену булку.

Ти ће, заувек, осџаџи, овде, на Шлосберџу, живи, у џробу.

Заврџиће, оседели, разбаруџени, џолулуди, у аресџу!

Монолог у којем се овом приликом Павле Исакович обраћа
свом брату Ђурђу представља један од најпотреснијих одломака у
целокупном Црњанском опусу, а говори о једином избору који
је дат једном народу: да живи и умре као слуга у туђој, једној или
другој, империји, као поданик туђем, једном или другом, цару.

Ђурђе му се смејао и џиџао џа: Је ли џо џуџ, дуџоњо, у Ро-
сију?

А Павле је викао: Број, дебели, број! Колико нас је у аресџу?
Број, дебели, број – колико нас је сахрањено? Можеџ ли да ми
кажеџ џлаве дечиџе наџе, џоклане, које нико у џвом хриџћансџву
није оџлакао, а којима би моџао да начиниџ џуџ, да се бели, од
Вијене до Сџамбола? Косџима наџим да калдрмиџеџ друм у Ве-
неџију. Да се забели кад џод сумрак џада. Пуџи да назидаџ косџи-
ма наџим, џо џлану џрофа Мерџи!

Шџа велиџи, дебели, колико је срамоџе нама нанеџо, колико
баба наџих и девојџица ускакавчено, силом, колико џородиџа џу-
чено џо џрбуху? Сеџи се сџариџа, које су сџајале, џлачуџи, и че-
кале, џред аресџом, у Коморану, у Марбурџу, у Солуну и Смирни,
џа је ли се ко смџовао? Син им се никад није враџио. Број, изброј
их, ако можеџ! Колико их је било? Колико је маџера наџих јаука-
ло и кукало, џа је ли ко чуо?

Служили смо, верно, хриџћансџво, аусџријско, неки Ве-
неџију, друџи Турску, џа се џрочусмо, је ли, и наџиздасмо. Све је
џо наџе славно Сербсџиво обично аџлуџиџсџиво. Па је л' нам је
џроврила џамеџ? Еј, хеј, има нас у аресџу, чак у Аџфи, кажу. И
Еџиџу. Свуд ми криви!

Иде џвој сџражмеџџер, Пивар, чак у Тријесџи, да се џри-
чесџи, џре неџо џиџо џођемо, џа ни џо не дају. Може, кажу, али
да џречески џојимо. Сви нас реџулиџу. Да куће и куџиџиџа џо концу

набијамо и дудове садимо! Решили да чак и по црквама нацим, у нашој Сервији, гречески попови гречески завијају и славе Бога, а ми, сербски, само да аминујемо.

Тек да нешто и ми, Богу, ланемо.

Е мој Бурђе, па докле ћемо тако?

Ето прошао сам и Шлосберџ, у Грацу, да испуним срца жељу и ошлачем над Јоановичем, што је Вука, у Русију, звао. Кажу да нећемо да се смиremo. Где да се, дебели, смиremo? Па нисмо по ми, ја и ти, који нећемо да се смиremo, нешто коси наше, што из земље искачу. Из Италије и Францеске, из Прајске и Нидерландије, а сад ћемо поме да додамо и Русију. А ко нам је коси прелио – је ли ко арестирани помиловао? Ето Буџаре само Турци кољу, а Венџри, доскода, па само за Марију Терезију гину. А нас свако коље и ми боже ти шта за кога све гинемо. Па чак кажу, неверни смо, издаћемо! Ми смо, Бурђе, чудо невиђено!

Наци мру на Рајни, у Ломбардији, у Шлезији, где их смрзнуће сахрањују. Зар се и ти ниси шукао по снегу, са Французима, у Прагу? Ославио сам тамо, незакопане, седморицу. А колико нас је још остало у жутом лицу, и на снегу. Можеш ли избројати? Идосмо са аустријским ђенералима, баболичним, да Сервију нашу враћемо, па изидосмо, па ојети ућосмо, па ојети изидосмо. Лажу нас и варају! Треба мрећи, кажу, за Христа.

Причају целебије Маленице, у Темишвару, да у Сервији нашој, сад, ни пице не певају. Да је пицина по пољаним селима била шолика, да се само сове, ноћу, чују. Пуста је Сервија, Бурђе. Мараме се црне, у нашој Црној Бари, у гробљу не вију, нешто уз пути, по дрвећу. Лещеве не сахрањују, нешто их ти злоћу.

Еј, хеј, дебели, кад будемо поци у Русију, треба да носимо, пред нама, не барјаке, нешто црну мараму.

Не кажем ја да нема несреће и друде по светиу.

Али другима је дао да одахну, да забораве. Нама није дао, ни по.

Толика је пустио била у Сервији, причају, да си могао чути змију, чуваркућу, како пузи по згаришту, као једино што је живо остало. Јес, јес, идох, Бурђе, и до Шлосберџа.

Слушали смо царски бефел, покорни, Енџелсхофену и Сербелонију.

Бејак и у Бечу.

Молили смо и пресвијетлог принца у Венецији.

Дворили смо и папу у Београду.

Сад сам ти, дебели, на пути у Русију. Идем у Русију.

Повећу и тебе са собом, и Ану, и Тривуна, и Пејра и Варвару.

Руси ми кажу да имамо, одсад, да слушамо, и пази́мо, ци́па радимо.

Одсад ћемо слуша́ти: Јеџо Високојреवासходииељсиво Стеејана Феодоровича Аираксина. Јеја Императорскаџо Величестива високојовелииелноџа ђенерала и рикскомесара, лајбџвардије сименовскаџо полка поиполковника и всех росијских орденов кавалера и милосивоџ государа нащеџо!

Чујеш ли ти по, дебели?

Чујеш ли?

* * *

Гаврило Принцип представљао је за Милоша Црњанског архетипску фигуру хероја који свој живот жртвује зарад живота своје заједнице. (Кажу да је и Чабриновић после атентата за себе говорио: „Ја сам српски јунак!”) Та спона, за Црњанског, била је увек неупитна и неприкосновена, тако да основу за његов сукоб са надреалистима треба тражити у њиховом уверењу да *идеологија* треба да буде изнад нације. Личност која стоји на супротном полу пишчеве вредносне лествице јесте опскурна личност правника и дипломате Милоша Богићевића, о којем је Црњански писао у својим *Ембахадама* – а који је личну повређеност лечио тако што је издао властиту земљу. Српски дипломата, који је уочи балканских ратова, одао Немцима државну тајну, писао је после Првог светског рата књиге у којима је одговорност за рат сваливао на Србију, што је Црњанског, који је о томе сазнао као аташе у Берлину (1928–9) године, толико запрепастило да је „био занемео”. Откривши случајно наводне разлоге који су овог „младог, образованог, отменог” човека натерале да „пређе непријатељу, и удара на своју земљу, у којој се родио, и на народ, коме, рођењем припада”, Црњански наводи „страшну, безумну мржњу” као „главну црту у нашој унутрашњој политици”.

У мом сећању сад, као у неком воципаном паноптикуму, и Балуг, и Пашић, и Богићевић несцају, поџурени, једва видни, као у неку маглу. Све ци́по је у њима, и њиховом хцењу било свеи́ло, илемени́то, и добро, поси́аје замрачено, а све ци́по је у њима било бедно и ружно, још се може угледа́ти, као ци́по се рушевине виде у суиону.

Данас, у доба крајњег индивидуализма, када је свака жртва обесмишљена и унижена (не без кривице манипуланата и политиканата историје), читајући Верфелове и Црњанскове приче, сећамо се ових младића – „побуњених анђела”, како их је називао Иво

Андрић, и видимо како из историјског мрака сија ореол светлости који долази из њихове чистоте.